

УДК 93/94: 338.001.36/311.218

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-15-154-187>

**THE UNIVERSITIES AND SOCIETY ON THE
TERRITORY OF UKRAINE IN 19 – EARLY 20 CENTURY,
OR THE THIRD MISSION OF THE UNIVERSITIES OF
THAT TIME**

**УНІВЕРСИТЕТИ ТА СУСПІЛЬСТВО НА ТЕРЕНАХ
УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ, АБО ТРЕТЯ
МІСЯ ТОДІШНІХ УНІВЕРСИТЕТІВ**

Наталя Пасічник,
*доктор історичних наук,
професор кафедри
математики, статистики та
інформаційних технологій*
E-mail:
pasichnyk1809@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>
Researcher ID: Q-8394-2019
*Центральноукраїнський
державний педагогічний
університет імені Володимира
Винниченка,
вул. Шевченка, 1,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Natalia Pasichnyk,
*Doctor in Historical Sciences,
Professor of the Doctor of
Historical Sciences, Professor
of Mathematics, Statistics and
Information Technology*
E-mail:
pasichnyk1809@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>
Researcher ID: Q-8394-2019
*Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State
Pedagogical University
Street Shevchenko, 1,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

Ренат Ріжняк,
*доктор історичних наук,
професор кафедри
математики, інформатики,
економіки та методики
їхнього навчання*

Renat Rizhniak,
*Doctor in Historical Sciences,
Professor of Mathematics,
Informatics, Economics and
Methods of Teaching*
E-mail: rizhniak@gmail.com

E-mail: rzhniak@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1977-9048>
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1977-9048> Researcher ID: Q-3371-2019
Researcher ID: Q-3371-2019 Volodymyr Vynnychenko Central
Центральноукраїнський Ukrainian State Pedagogical
державний педагогічний University
університет імені Володимира Street Shevchenko, 1,
Винниченка, Кропивницький, Ukraine, 25006
вул. Шевченка, 1,
м. Кропивницький, Україна,
25006

ABSTRACT

The article analyzes the functions of serving society, their historical patterns of origin, factors of influence, motives and main forms of implementation during the 19 – early 20 century by the first universities of Dnipro Ukraine – universities of Kharkiv, Kyiv and Odesa. The study revealed that the peculiarities of the beginning of mutual influence and the first signs of cooperation of the universities of Dnipro Ukraine with local communities and society of that time are closely related to the process of their creation and the first steps of the relevant higher education institutions.

The study showed that the establishment of the universities in Kharkiv and Odesa was dictated by the various political and economic conditions expressed by the desires of the local communities and administrations, that were caused by the rapid socio-economic development of cities and awareness of the need for qualified education. The decision to establish a university in Kyiv had a strong political and ideological nature and was made after the Russian Empire suppressed the Polish national uprising to establish an educational institution in the western part of the empire in order to counter the Polish educational tradition.

Instead, the function of serving universities to society was successfully realized thanks to the private initiative of the teaching

staff of the universities of Kharkiv, Kyiv and Odesa in the following forms: a) formation of a «professorial lifestyle», which was based on a certain corporate ethnic group; b) organization of act speeches for university researchers and the local community; c) giving public lectures; d) organization of scientific readings; e) involvement of teachers and women in conduction of scientific courses; f) participation in the reform of school education; g) writing textbooks for gymnasiums, schools and colleges; g) organization of environmental, museum and library activities; h) publication of scientific, scientific-methodical and popular science periodicals and continuing publications; i) direct participation in the preparation and implementation of socio-economic reforms.

Keywords: *university, Dnipro Ukraine, function of service to society, cooperation with local communities, forms of realization of function of service to society.*

Постановка проблеми. Протягом майже 200-річної історії університети у їх класичному розумінні еволюціонували від «структур зі своїм світом» до закладів, які суттєво впливають на культурний, інтелектуальний та моральний стан суспільства та стають найважливішою сферою соціального життя. Економічний і духовний розвиток сучасних країн визначається саме якістю освіти. Функції сучасних університетів розглядаються як галузь діяльності, що відповідає їхній специфіці та соціальному призначенню. Основні функції закладу вищої освіти обґрунтували класики «ідеї університету» – В. Гумбольдт (Гумбольдт К.В., 2000), Д. Ньюмен (Ньюмен Дж. Г., 2006), Г. Гельмгольц (Герман Гельмгольц, 2006), К. Ясперс (Ясперс К., 2002), Х. Ортега-і-Гассет (Ортега-і-Гассет Х., 2005) та ін.

Сьогодні більшість університетів (і українських в тому числі) склали тексти заяв про свої місії та оприлюднюють їх на своїх сторінках у мережі Інтернет. При цьому університети справедливо позиціонують ці тексти як маркетингове звернення до суспільства, що дає узагальнене уявлення про

вектор діяльності навчального закладу та обґрунтування його призначення. Університети сьогодення відіграють важливу роль у суспільстві; тому в заявах про місію все більше підкреслюється їхня третя функція – служіння суспільству. Цю місію університету розглядають як відображення того, як установа визначає свій внесок у життєдіяльність суспільства. В ідеалі третя місія сьогодні веде до появи широкого спектра принципів та стратегій економічного та соціального розвитку. А чи завжди так було?

Перші університети на теренах Наддніпрянської України з'явилися у першій половині XIX століття: у Харкові (1804 рік), згодом – у Києві (1834 рік) та в Одесі (1864 рік). Обставини їх виникнення та особливості початку діяльності відрізнялися, різними були місцеві громади, матеріальні умови функціонування, соціальна структура викладацького складу та контингенту студентів. Але всі три університети за порівняно короткий проміжок часу стали відігравати важливу соціальну роль не лише у своїх містах, а й на території Наддніпрянщини. В даній роботі ми з'ясуємо, як реалізовувалася університетами функція служіння суспільству, якими способами університети робили свій внесок у розвиток суспільства та які саме фактори цьому сприяли.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема аналізу змісту «третьої місії» сучасних університетів не є новою в науковому середовищі. Більше того, сьогоднішній обсяг матеріалів про різні підходи та тлумачення особливостей реалізації університетами функції служіння суспільству вражає своїм різнобарв'ям та описами варіантів сучасної маркетингової діяльності сучасних вишів. Разом з тим матеріалів про взаємозв'язки перших університетів на території Наддніпрянської України (та й взагалі – тодішньої Російської імперії) та місцевих суспільств явно недостатньо для формування розуміння про особливості започаткування «третьої місії» університетів. Деякі факти містяться у словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона (Брокгауз Ф.А., Ефрон І.А., 1904).

Фрагментарно ця тема висвітлена у публікаціях очевидців становлення університетів Д.І. Багалея (Багалея, 2004) та М.Ф. Владимирського-Буданова (Владимирский-Буданов, 1884), а також у працях сучасних дослідників С.І. Посохова (Посохов, 2015: 64–93), (Посохов С.І., 2011: 140–165), (Посохов, 2008: 264–275), Н.О. Пасічник (Пасічник, 2018), О.М. Друганова (Друганова, 2006), О.О. Синявської (Синявська, 2017), І.М. Левченко (Левченко, 2017), Н.І. Коцур (Коцур, 2011). Втім, відсутні наукові дослідження, де б розкривалася цілісна картина започаткування співробітництва університетів та тогочасного суспільства.

Отже, **мета статті** – дослідити історичні закономірності зародження та розвитку, фактори впливу (або мотиви) та основні форми реалізації протягом XIX – початку XX століття університетами Харкова, Києва та Одеси функції служіння тогочасному суспільству.

Виклад основного матеріалу. Особливості започаткування взаємного впливу та перших проявів співпраці університетів Наддніпрянської України з місцевими громадами та тогочасним суспільством тісно пов’язані з процесом їхнього створення та з особливостями перших кроків функціонування відповідних закладів вищої освіти.

Розглянемо обставини та мотиви створення, започаткування діяльності та зростання університетів Наддніпрянської України саме у контексті їх взаємин з суспільством.

Першим університетом Наддніпрянщини став *Імператорський Харківський університет*, Статут якого було затверджено 5 листопада 1804 року (разом із прийняттям штатів для Московського, Харківського й Казанського університетів) (ПСЗ, 28: 589–607). Харківський університет було створено за німецькою моделлю; Статут університету лише за деякими статтями відрізнявся від Статутів Московського й Казанського університетів (Пасічник, 2018: 151). Професор С.І. Посохов (Посохов, 2015: 64–93) відзначав,

що заснування Харківського університету було частиною державного проекту створення імперської системи освіти. Вибір Харкова визначався його геополітичним положенням та наявністю колегіуму, випускники якого могли ставати студентами. Втім, слід відзначити активну позицію громадськості тогочасного міста Харків у питанні відкриття у місті університету. Ініціатором ідеї створення університету та збору коштів слобідського дворянства та міщанства (обсягом більше ніж 400 тис. рублів) на реалізацію цієї ідеї саме у місті Харкові був наш відомий співвітчизник, державний і громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773–1842), який, фактично, керував усіма роботами зі створення університету (Пасічник, 2018: 152).

Втім, у Харкові на момент відкриття університету відчувалася кадрова проблема з професурою. Тому попечитель Харківського навчального округу С. Потоцький звернувся до одного з міністрів Веймару – відомого поета Й. Гете – з проханням допомогти з формуванням професорсько-викладацького складу. Протягом першого десятиліття функціонування Харківського університету професорів іноземного походження було 29, з них 18 німців, 4 французи і 7 слов'ян (Брокгауз, Ефрон, 1904: 103) (Пасічник, 2018: 184). Для викладання, наприклад, політичної економії запрошувалися відомі німецькі вчені: в тому числі історик, професор Геттингенського університету Г.Ф. Сарторіус, фахівець у сфері економіки, права та фінансів Людвіг Генріх Конрад фон Якоб та молодий фахівець з політичної арифметики Йозеф Ланг та інші. Як відзначає С.І. Посохов, саме німецькі вчені відіграли визначну роль у першому десятилітті становлення Харківського університету (Посохов, 2011: 140–165). Однією з найважливіших форм спілкування з суспільством, засобом подання власних ідей та способом впливу на оточуюче середовище були урочисті актові промови професорів університету, які проголошувалися в урочисті для даного навчального закладу дні – 17 січня (річниця відкриття

університету) і 30 серпня (день тезоіменитства Олександра I, який вважався засновником університету) (Багалеї, 2004: 619–620). Такі виступи перед публічним представленням аналізувалися як наукові розробки на засіданнях вчених рад факультетів, причому за умови схвального оцінювання колегами вони проголошувалися на урочистому науковому зібранні в актовій залі університету в присутності губернських чинів (Периодическое сочинение, 1809: 213), дворянства, почесного духовенства і купецтва (Периодическое сочинение, 1809: 162–164) і після опублікування (на початку XIX ст. тираж складав 330–450 примірників) (Багалеї, 2004: 410) ставали доступними для детального ознайомлення освіченою частиною суспільства (Пасічник, 2018: 189). С.І. Посохов, який ґрунтовно проаналізував актові промови професорів-іноземців Харківського університету першої чверті XIX ст. (Посохов, 2008: 264–275), наголошує, що урочисті промови іноземних викладачів (Л. Якоба, Х. Роммеля, І. Шада, А. Стойковича, Я. Беллена-де-Баллю, Л. Умляуфа, Й. Ланга) були способом трансформування західноєвропейської університетської ідеї (Посохов, 2008: 264). Під впливом їхньої науково-викладацької діяльності, публічних виступів, через які науковці привносили суспільству неогуманістичне трактування сутності університету, відбувалося залучення громадськості до європейських цінностей та класичних університетських традицій (Пасічник, 2018: 189). Актові промови були характерним явищем для університетської науки початку XIX ст., елементом суспільно-просвітницької діяльності викладачів (Друганова, 2006: 39–43) та сприяли збільшенню кількості освічених людей у країні, значному підвищенню загально-культурного рівня населення, а також відображали позиції науковців з проблем навчання і виховання студентів (Пасічник, 2015). Наприклад, тематика урочистої промови професора Л. Якоба – «Про вплив університетів на освіту та достаток народу» (1808 р.) (Якоб, 1808) – була надзвичайно актуальною, оскільки ідея необхідності вищої освіти ще не

отримала загального поширення серед дворянства – більшість з них задовольнялася середньою і початковою школою, пансіонами іноземців і домашніми наставниками. Й. Ланг двічі виступав з актовими промовами: 1810 року «Про вивчення юридичних та політичних наук», у якій він визначав значення науки й університетської освіти для добробуту суспільства й обумовлював залежність суспільного добробуту від рівня підготовки державних службовців (Lang Joseph, 1811), і 1815 року «Що є гроші?», де вчений першим в історії фінансової науки здійснив спробу розробити інтегровані матриці фінансових потоків, які були оформлені лише в середині ХХ ст. (Пасічник, 2018а).

Крім того, в архівних документах можна знайти свідчення індивідуальної участі професорів Харківського університету у плануванні благоустрою міста (ЦДІА України). Загалом, С.І. Посохов при дослідженні професорського стилю та якості життя в університетських містах Російської імперії (Посохов, 2014) зазначав, що разом з державними управлінськими структурами активні пропозиції щодо схем влаштування життя в містах поступали з середовища університету. Причому, ці ідеї висловлювалися конкретними особами, які представляли університетське співтовариство. Більше того, індивідуальні професійні та дозвільні практики університетських викладачів з початку ХІХ століття поступово ставали важливим фактором впливу на якість життя в місті Харків. Особливо це стало актуальним з появою професорів-іноземців у Харківському університеті, які вносили в укладений стиль життя харківського суспільства елементи власної (європейської, в основному, німецької) субкультури: особливості організації дозвільних практик, стиль спілкування з колегами та керівництвом, розуміння та впровадження викладання в університеті та проведення наукових досліджень як факту «духовного служіння» суспільству, зовнішній побутовий та професійний аскетизм, відкрита пріоритетність викладацької, літературної та видавничої діяльності, культ

книги, колекціонування природних артефактів, рукописів, стародруків, старовинних монет, захоплення поезією, художнім мистецтвом, музикою та садівництвом, подорожування Росією та Західною Європою, запровадження особливих способів спілкування, організації та проведення застіль і дружніх зустрічей. В результаті протягом перших десятиліть XIX століття в Харкові сформувався «професорський стиль життя», в основі якого був певний «корпоративний етнос», який виник дякуючи його трансферу з університетських центрів Західної Європи та адаптації в університетських містах Російської імперії (Посохов, 2014), (Посохов, 2011).

Заснування *Імператорського Університету Св. Володимира* в Києві було не лише освітнім, але й суспільно-політичним заходом, так як університет мав виступати опорою російської мови, російського права і культури в західній частині Російської імперії. 14 грудня 1832 року було створено Київський навчальний округ із чітко визначеними функціями – протистояти польській освітній традиції з повною заміною її російською освітньою системою, проте остаточне рішення про створення університету було прийняте майже через рік, оскільки в урядових колах обговорювалися пропозиції щодо відкриття в Києві Юридичного інституту або заснування університету в формі переміщення сюди Волинського ліцею з Кременця до Києва (Рождественский, 1902: 214). Обраний був другий спосіб. Тому 8 листопада 1833 року був підписаний іменний указ «Про заснування в Києві Університету з найменуванням Імператорський Університет Св. Володимира» (Указ, 1834). А через рік, 25 грудня 1833 р., був затверджений проект Статуту університету Св. Володимира, опублікований 10 січня 1834 року (ПСЗ, 8: 791).

Політико-ідеологічний характер рішення про створення університету в Києві, яке було прийняте після придушення Російською імперією національно-визвольного польського повстання та передбачало створення в західній частині імперії навчального закладу для протистояння польській освітній

традиції з повною заміною її імперською освітньою системою (Пасічник, 2018: 237), наклало свій відбиток на фактори впливу та основні форми реалізації університетом Святого Володимира функції служіння тогочасному суспільству. Чи не головним результатом перших 30-ти років функціонування університету в Києві стало утвердження панування російської освітньої і, загалом, суспільної традиції як результат загальної політики насильницького лобювання інтересів імперії. Взагалі, протягом цього періоду університет розв'язував кадрові проблеми свого існування та виступав, фактично, інструментом впровадження імперської політики щодо утвердження російської освітньої системи на території Правобережної України. Втім, деяку інформацію щодо особистої участі та впливу університетських професорів на розбудову суспільного життя м. Києва та тодішнього Київського навчального округу було надано у праці М.Ф. Владимирського-Буданова (Владимирский-Буданов, 1884) та у його актовій промові (Владимирский-Буданов, 1884а), що була проголошена на святкуванні 50-річного ювілею університету.

М.Ф. Владимирський-Буданов наводить дані щодо трансферу професорів з університетських центрів Німеччини та їхньої адаптації в університеті Св. Володимира – це професори Траутфеттер, Міддендорф, Гофман, Кесслер та ін. (Владимирский-Буданов, 1884а: 5). Зрозуміло, що і в Києві по аналогії з Харківським університетом та містом Харків завдяки появі професорів-іноземців почав формуватися певний «корпоративний етнос». 1842 року, після прийняття нового Статуту університету, кадрова криза університету лише поглибилася. Тому керівництво прийняло рішення направити молодих викладачів університету до Європи для отримання професорського звання. Саме цей захід дав можливість університету «придбати» 1847 року талановиту молодь, яка в майбутньому і забезпечила його становлення як центру освіти та науки. Розпочали свою діяльність у якості професорів Н. Костомаров, П. Павлов, В. Шульгін, А. Селін,

І. Вернадський, К. Мітюков, К. Феофілактов та ін., які з 60-х років XIX століття і забезпечили університету наукове, навчальне та суспільне визнання. Результати не змусили себе довго чекати – вже в 50-ті роки університетом завдяки зусиллям тодішнього ректора Р. Траутфеттера було створено Київський ботанічний сад, пізніше силами університетських викладачів була започаткована робота анатомічного театру та метеорологічної обсерваторії, активізована діяльність Київської археографічної комісії (Владимирский-Буданов, 1884а: 8–9). Створені об'єкти та популяризація їх діяльності стали важливим фактором посилення просвітницької складової місцевого суспільства, а пізніше стали центрами популяризації природничих знань для всього регіону. Але головним підсумком 30-річного періоду щодо популяризації університетської науки та майбутнього задоволення потреб суспільства стало формування регіональних наукових шкіл – з фінансової та фінансово-правової науки (засновники В. Незабитовський, І. Вернадський і М. Бунге), з математики (М. Ващенко-Захарченко, В. Єрмаков), з біології (К. Кесслер) з історії (В. Антонович) та інші.

Іншими були умови виникнення університету в Одесі. Інтенсивний розвиток торгівлі та обслуговування флоту актуалізували проблему підготовки фахівців у молодому місті, градоначальником якого з 1803 року, а з 1805 року і генерал-губернатором Новоросійського краю був французький аристократ Арманд-Емманюель Ришельє. Значні зусилля герцог Ришельє приклав до соціально-економічного розвитку Одеси. Через його клопотання уряд дозволив залишати частину різноманітних зборів (митного, ластового, винного, відкупу вагів та мір, оціночного збору з дворянських домів тощо) для розвитку соціально-економічної інфраструктури міста (Пасічник, 2018: 240). Результатом зусиль громадськості щодо організації практичного освітнього простору у місті стало спочатку створення на базі Одеської комерційної гімназії та Одеського благородного інституту Рішельєвського ліцею,

Статут якого було затверджено 2 травня 1817 року (ПСЗ, 34: 239) Пізніше, майже через півстоліття, 11 липня 1864 року був виданий указ про заснування на базі ліцею *Імператорського Новоросійського університету* в Одесі (ПСЗ, 39: 574), який було урочисто відкрито 1 (13) травня 1865 року. На прийняття такого рішення вплинули різноманітні чинники, серед яких у першу чергу можна виділити: стрімкий соціально-економічний розвиток міста, значна чисельність населення, активна позиція одеської громадськості, підтримка ідеї створення університету з боку адміністрації краю, наявні наукова база і приміщення (Пасічник, 2018: 249). Також уряд Російської імперії таким чином протистояв культурному наступу Австрії (уряд якої мав намір відкрити Слов'янський університет у Загребі) серед південних слов'ян (Синявська, 2017: 32). Традиції Харківського і Київського університетів щодо організації актових промов підтримувалися і в Новоросійському університеті. Щорічно провідні професори навчального закладу виступали з актовими промовама наукового змісту, котрі були і важливим напрямом наукової діяльності викладачів, і формою спілкування з суспільством, і засобом подання власних ідей. 1876 року професор І. Патласєвський представив актову промову з надзвичайно актуальної на той період проблематики «О подходных налогах». Актуальність промови була зумовлена тим, що зміни соціально-економічних умов вимагали реформування податкової системи, яка знаходилася у стані переходу на новий рівень економічних відносин, побудованих на прибутково-майнових основах (Пасічник, 2016).

Починаючи з другої половини XIX століття діяльність закладів вищої освіти та науки в Російській імперії поживалися. Розвиток ринкових відносин, спричинений реформами 60-х років, зумовив запити суспільства на кваліфікованих фахівців, в тому числі на осіб інтелектуальної праці. Як результат, університетські інтелектуали різних галузей знань відчували гостру потребу в обміні думками та взаємному спілкуванні. Це й стало основною причиною появи

природознавчих, медичних, культурних, літературних та інших наукових товариств, які відіграли важливу роль у взаємному зближенні суспільства та тогочасних університетів (Левченко, 2017: 52). Участь університетських професорів та приват-доцентів у життєдіяльності суспільства реалізовувалася в основному через наукові товариства та проявлялась у таких формах: читання публічних загальнодоступних лекцій, організація наукових читань, залучення до проведення наукових курсів вчителів та жінок, участь у реформуванні шкільної освіти, написання підручників для гімназій, училищ та шкіл, організація природоохоронної, музейної та бібліотечної діяльності, видання наукових та науково-популярних періодичних та продовжуваних видань, безпосередня участь у підготовці та проведенні соціально-економічних реформ.

Одними з першими серед трьох університетів на теренах України розпочали 1871 року читання публічних лекцій науковці Новоросійського університету в межах діяльності місцевого природничого товариства (Протокол, 1873: 4–5). З 1872 року такі ж лекції за ініціативи дійсних членів місцевого товариства природознавців А. Ковалевського та Я. Вальца розпочали читати науковці Київського університету (Протокол, 1873а: 8). Причому саме для Києва характерним було поява на початку 70-х років ініціативи дружин професорів Київського університету про організацію Вищих жіночих курсів при університеті (Тітова, 1971). Лекторами були професори Київського університету В. Єрмаков (математик), В. Іконніков, Ю. Кулаковський (історики). В Одесі та Харкові такі курси були відкриті відповідно у 1903 та 1908 роках (Левченко, 2017: 216–217).

Важливу роль в організації перших природничих та медичних читань відіграли професори Київського університету Н. Хржонщевський та О. Корчак-Чепурківський, які, фактично, до 1901 року по черзі керували такими читаннями напівлегально через заборону можновладців (Коцур Н.І., 2011:

274). Лише на початку ХХ століття за ініціативи Н. Хржонщевського був затверджений статут Комісії медичних народних читань і організація таких курсів легалізувалася. У Харкові за ініціативи В. Недригайлова (учня відомого вченого-бактеріолога В. Високовича) подібні народні читання були відкриті ще 1891 року (Приложение, 1885), причому основна увага читань приділялася організації виставок, розповсюдженню медичних друкованих матеріалів та поширенню знань про інфекційні хвороби.

60-ті роки ХІХ століття охарактеризувалися бурхливим розвитком педагогічного руху за реформування шкільної освіти. Не стояли осторонь цих процесів професори університетів Наддніпрянської України. Так, за ініціативи професора Київського університету К. Кеслера (він же був і засновником Київського товариства природодослідників) 1861 та 1862 рр. відбулися з'їзди викладачів природознавства, де розглядалися питання вдосконалення та підтримки викладання природничих наук у гімназіях, училищах та школах (Известия, 1862). У результаті проведення з'їздів були прийняті конкретні рішення щодо реформування змісту природничої освіти в середній ланці навчання та рекомендації конкретних підручників для викладання природничих дисциплін (Караванська, 2006). Схожі процеси відбувалися і з метою реформування математичної освіти. Безпосереднє відношення до змін у викладанні математичних дисциплін мав професор Київського університету В. Єрмаков, який чітко визначив межі викладання математики (Павлидис В.Д., 2013). Вже тоді важливою складовою програми вивчення математики були визначені початкові уявлення про функціональні залежності, хоча основу програми все ж складала відомості з арифметики, початків алгебри, геометрії, додатків алгебри в геометрії та тригонометрії. Пізніше, вже на початку ХХ століття активну участь у вдосконаленні програм з математики брали викладачі (вони ж члени Київського фізико-математичного товариства)

К. Лебединцев, О. Ястряб, П. Долгушин, Д. Ройтман, З. Архімович, Г. Суслов (Левченко, 2017: 231–232). Закономірним результатом роботи науковців – членів Київського фізико-математичного товариства стала розробка проекту плану з математики для чоловічих гімназій. Трохи пізніше (в другому десятилітті XX століття) вчені університетів розпочали створення спеціальних Педагогічних комісій з розробки питань природознавства та математики (з 1910 року – за ініціативи професури Київського університету в межах діяльності Київського фізико-математичного товариства, з 1917 року – професори Новоросійського університету як члени місцевого товариства природознавців (Левченко, 2017: 233).

Викладачі Харківського, Київського та Новоросійського університетів приділяли також увагу написанню підручників для гімназистів та учнів училищ і шкіл. Так, викладачі Київського університету Д. Граве (Граве, 1915), К. Лебединцев (Лебединцев, 1916), П. Долгушин (Долгушин, 1913) запропонували власні варіанти підручників з алгебри. Саме професори та викладачі Київського університету – В. Єрмаков, К. Щербина, М. Володкевич, К. Лебединцев – одними з перших ставили питання про введення до курсу середньої школи елементів вищої математики.

Як факт служіння суспільству можна розцінювати також організацію викладачами університетів природоохоронних виставок. Саме така виставка була організована у Харкові 1913 року (Виставка охорони природи, 1913). Фактично з початку XIX століття розпочалася успішна діяльність викладачів університетів із заснування діяльності музеїв на теренах Наддніпрянської України. Це зоологічний музей Київського університету (розпочалася діяльність музею 1842 року, його роботу очолював професор К. Кесслер, серед ентузіастів його розвитку – професори університету П. Рогович, К. Феофілактов, П. Армашевський), зоологічний музей Харківського університету (його діяльність розпочалася з 1807 року, у різні роки розвивали музейну експозицію

професори А. Краснов, М. Турчанинов), зоологічний музей Новоросійського університету (діяльність розпочалася з 1864 року, серед ентузіастів започаткування його діяльності – природознавці університету І. Маркузен, І. Мечников, О. Ковалевський) (Шидловський, 2012). Ще одним важливим фактом служіння місцевому суспільству викладацького складу університетів була діяльність щодо заснування бібліотек. Так, відомий історик, етнограф, економіст, статистик А.О. Скальковський ще задовго до створення Новоросійського університету з 1829 р. активно сприяв створенню в Одесі міської публічної бібліотеки (це була друга в Російській імперії після імператорської у Санкт-Петербурзі та перша в Наддніпрянській Україні публічна бібліотека), до якої пізніше передав багато своєї праць (Пасічник, 2018: 170–171). А починаючи з 60-х років XIX століття в Харкові почала своє існування бібліотека Харківського медичного товариства (Мисько, 2011), до започаткування діяльності та розвитку якої долучилися професори Харківського університету Е. Беллін, В. Крилов, О. Кузнецов, П. Сергієвський та інші.

Важливою складовою організаційно-просвітницької діяльності викладачів університетів Наддніпрянської України стала організація видання наукових та науково-популярних періодичних та продовжуваних видань. Так, Харківським медичним товариством за активної участі професури Харківського університету видавалися протоколи засідань товариства (з 1863 р.), «Праці Харківського медичного товариства» (з 1886 р.), «Харківський медичний журнал (з 1902 р.), у яких крім наукових статей та наукової хроніки лівову частку обсягу займали матеріали про медичне життя населення регіону (Левченко, 2017: 262–263). А з 1892 року в Одесі розпочалося видання «Південно-Російської медичної газети», редакційну колегію якої очолював професор, доктор медицини О. Мочутковський. Газета мала успіх серед громадськості, так як публікувала в тому числі практичні замітки з медицини.

Досить активними у контексті організації видання періодики були вчені-природознавці та математики. Учасники Харківського математичного товариства, яке було створене при Харківському університеті 1879 року, започаткували 1888 року видання «Повідомлень Харківського математичного товариства», а згодом, 1900 року – журналу «Харківська математична бібліотека». Активним учасниками видавничої діяльності були професори Харківського університету – В. Імшанецький, О. Ляпунов, В. Стеклов, Д. Синцов. В Одесі за ініціативи професорів Новоросійського університету П. Бучинського, І. Мечникова, І. Сеченова, М. Умова, Ф. Шведова, що були активними учасниками місцевого товариства природознавців, з 1872 року розпочалося видання «Записок Новоросійського товариства природознавців, а з 1876 року – «Записки математичного відділення Новоросійського товариства природознавців», де друкувалися відомі математики та фізики, які зробили вагомий внесок у популяризацію фізико-математичних знань (Н. Жуковський, Є. Буницький, В. Єрмаков, В. Каган, Н. Шведов та ін.) (Левченко, 2017: 265–266).

Особливо виділявся громадськістю того часу журнал «Вісник дослідної фізики та елементарної математики», що видавався протягом 1886–1917 років (спочатку в Києві, а згодом у Одесі) разом з його попередньою версією – «Журналом елементарної математики» (1884–1886 роки, м. Київ) силами спочатку професури Київського університету, а згодом – Новоросійського університету. Цей журнал вважається кращим виданням популярної фізико-математичної періодики Російської імперії кінця XIX – початку XX століття. Засновником та першим редактором «Журналу елементарної математики» був професор Київського університету В. Єрмаков. З 1886 року редагування журналу було передано Е. Шпачинському, який і раніше брав активну участь у редакційній та видавничій роботі цього видання. При цьому журнал змінив назву на «Вісник дослідної фізики та

елементарної математики», а на прохання Е. Шпачинського В. Єрмаков залишився ідейним керівником його математичної частини. 1891 року редакція журналу переїздить до Одеси, а редагування журналу з 1898 року (після короткого перебування у ролі шеф-редактора професора В. Ціммермана) і до припинення його видання переходить до приват-доцента В. Кагана й пов'язується надалі з математичним відділенням Новоросійського товариства природознавців і з викладачами Новоросійського університету. Видавцем журналу протягом 1897–1917 років (з № 259) був В. Гернет. Історики умовно називають період 1886–1897 рр. першим періодом існування журналу, й, відповідно, 1898–1917 рр. – другим. Протягом усього періоду видання журналу активними співробітниками журналу були вчені з Києва, Харкова й Одеси: С. Бернштейн, Є. Буницький, В. Каган, Д. Синцов, І. Тимченко, І. Слешинський, С. Шатуновський, В. Ціммерман та інші. Фактично журнал був неофіційним науковим, науково-методичним та науково-популярним періодичним друкованим органом математичного відділення Новоросійського товариства природознавців, до співпраці в якому були залучені фізики й математики з теренів України, а також з усієї Російської імперії (Пасічник, Ріжняк, 2021: 45–51). Важливим додатком до видання журналу стали найбільш важливі науково-методичні та науково-популярні матеріали з математики та фізики, що друкувалися окремими виданнями в одеському видавництві «Матезис».

Київське товариство природознавців за активної участі професорів Київського університету відзначилося популярними у тодішньому суспільстві двома томами видання «Показника Російської літератури з математики, чистим та прикладним природознавчим наукам, медицині та ветеринарії». Активну участь у виданні «Показника...» взяли професори П. Ярмашевський, В. Єрмаков, М. Кричагін та інші (Левченко, 2017: 267–268).

Професор Харківського університету П.П. Мігулін протягом 1909–1912 рр. брав активну участь у виданні авторитетного журналу «Економіст Росії», а протягом 1913–1916 рр. самостійно видавав журнал «Новий економіст» (Пасічник, 2018: 352).

Залишаючись активними учасниками функціонування освітніх та наукових інститутів професори університетів Наддніпрянської України брали участь у розвитку соціально-економічної структури суспільства. Так, концепція професора Харківського університету Л. Якоба щодо ослаблення грошових криз, що пов'язані з функціонуванням паперових грошей, яку він представив Олександрю I 1809 року, отримала теоретичне й практичне визнання. Як наслідок, після цього Л. Якоба перевели до Петербургу й призначили (до 1816 року) членом фінансової частини у Комісії про закони, де він також розробив проект карного укладання (Пасічник, 2018: 192–193).

Професор Київського університету І. Вернадський з 1856 року служив у Центральному статистичному комітеті МВС Російської імперії, одночасно здійснюючи викладацьку (у Головному педагогічному інституті, 1857–1859 рр.; в Олександрівському ліцеї, 1861–1868 рр.) і видавничу діяльність. Вернадський видавав журнал «Економічний вказівник» (1857–1861 рр.) та додаток «Економіст» (1858–1865 рр.), де вів фінансовий огляд та огляд нових політико-економічних і фінансових творів. Грунтовні теоретичні знання фінансової та фінансово-правової проблематики дозволили І. Вернадському здійснювати практичну фінансову діяльність: 1868 року в чині дійсного статського радника він очолив Харківську контору Державного банку (1868–1876 рр.), а з 1870 року ще був обраний головою Харківського товариства взаємного кредиту (Пасічник, 2018b). Наступником І. Вернадського по кафедрі політичної економії і статистики університету Св. Володимира став М. Бунге (1823–1895), який був секретарем, а потім віце-головою комісії з опису губерній Київського навчального округу; керував

Київською конторою Державного банку; виконував функції ректора університету Св. Володимира (1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр.); залучався до діяльності з підготовки університетського Статуту 1863 року; працював в особливій фінансовій комісії з приводу розв’язання селянського питання; працював у комісії з питання зниження проби срібної монети (1866) і написав більше 50 наукових праць, що мали важливе суспільне значення (Пасічник, 2018: 230). А з 1881 року М. Бунге був призначений Міністром фінансів Російської імперії і приступив до реалізації своєї програми фінансових перетворень, яка ставила за мету стимулювання розвитку промисловості задля підвищення рівня життя населення, що досягалося через взаємодію грошово-кредитного і податково-бюджетного регулювання (Пасічник, 2018b). Учні ж М. Бунге (А. Антонович і Д. Піхно), будучи професорами Київського університету, брали безпосередню участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895–1897 рр., яку здійснював тодішній міністр фінансів С. Вітте. Знання професора Харківського університету М. Алексеєнка з фінансової проблематики в цілому та податково-бюджетних проблем зокрема знайшли широке практичне застосування в Державній Думі Російської імперії, де він протягом перших 17 років ХХ століття очолював бюджетну комісію. А учень М. Алексеєнка професор Харківського університету П. Мігулін успішно суміщав науково-викладацьку роботу з суспільно-політичною – з 1907 року був членом Ради Головного управителя землеустроєм і землеробством, пізніше членом особливої вищої комісії для всебічного дослідження залізничної справи в Росії, а з 1914 р. – членом ради міністра фінансів (Пасічник, 2018b).

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, дослідження історичних закономірностей реалізації протягом ХІХ – початку ХХ століття університетами Харкова, Києва та Одеси функцій служіння тогочасному суспільству дає можливість висновити наступне.

1. Створення університетів у Харкові та Одесі диктувалося крім різного роду політико-економічними умовами чітко та однозначно вираженими бажаннями місцевих громад та адміністрацій, що були викликані стрімким соціально-економічним розвитком міст та усвідомленням необхідності забезпечення цього розвитку кваліфікованими освіченими кадрами. Рішення про створення університету в Києві мало виражений політико-ідеологічний характер і було прийняте після придушення Російською імперією національно-визвольного польського повстання для створення в західній частині імперії навчального закладу з метою протистояння польській освітній традиції.

2. Нами не було виявлено протягом досліджуваного періоду ініціативи керівництва кожного з трьох університетів Наддніпрянської України у формулюванні чи складанні текстів звернень до суспільства, яке давало б пропозиції щодо співробітництва з місцевими громадами, формулювало узагальнене уявлення про вектор діяльності навчального закладу та обґрунтування його призначення. Натомість функція служіння університетів суспільству успішно реалізовувалася завдяки приватній ініціативі професорсько-викладацького складу університетів Харкова, Києва та Одеси. При цьому слід відзначити позитивну роль у реалізації такої функції професорів іноземного походження, місцевої інтелектуальної еліти – професорів Харківського, Київського та Новоросійського університетів, а також організацій – наукових товариств різного роду, через структури яких і започатковувалося плідне співробітництво з місцевими громадами.

3. Протягом XIX століття – початку XX століття функція служіння суспільству професурою університетів Наддніпрянської України реалізовувалася у таких формах: а) формування «професорського стилю життя», в основі якого перебував певний «корпоративний етнос», який виник дякуючи його трансферу з університетських центрів Західної Європи та

адаптації в університетських містах Російської імперії; б) організація актових промов для науковців університетів та місцевої громадськості; в) читання публічних загальнодоступних лекцій; г) організація наукових читань; д) залучення до проведення наукових курсів вчителів та жінок; е) участь у реформуванні шкільної освіти; є) написання підручників для гімназій, училищ та шкіл; ж) організація природоохоронної, музейної та бібліотечної діяльності; з) видання наукових, науково-методичних та науково-популярних періодичних та продовжуваних видань; і) безпосередня участь у підготовці та проведенні соціально-економічних реформ.

4. Перспективною розвідкою у даному напрямку ми бачимо вивчення особливостей реалізації наукового потенціалу професорів Харківського, Київського та Новоросійського університетів у контексті їх співпраці з місцевими елітами: урядовцями, купцями, заводчиками, землевласниками у післяреформені часи ХІХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Lang Joseph (1811). *Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften*. Об изучении юридических и политических наук (параллельно на рус. и нем. яз.), в кн.: *Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810г. Харьков.*

2. Багалея Д.И. (2004). *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*. Ч. 1. (1802–815 год.). *Вибрані твори: у 6 т. Харків. Т.3.*

3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. (1904). *Энциклопедический словарь*. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрона. Т. XXXVII. СПб., Брокгауз-Ефрон. 448 с.

4. Владимирский-Буданов М.Ф. (1884). *История императорского университета св. Владимира*. Т. 1. *Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича*. Київ: Тип. императорского университета св. Владимира.

5. Владимирский-Буданов М.Ф. (1884а). Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834–1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. Киев, Тип. имп. университета св. Владимира. 60 с.

6. Выставка охраны природы (1913). *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. Харьков. 2. С. 69–90.

7. Герман Гельмгольц (2006). Об академической свободе в немецких университетах. *Отечественные записки*. 6 (15). <http://www.strana-oz.ru/2003/6/ob-akademicheskoy-svobode-v-nemeckih-universitetah>.

8. Граве Д. (1915). Начала алгебры. Петроград. 316 с.

9. Гумбольдт К.В. (2000). О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине. *Современные стратегии культурологических исследований: Труды Института европейских культур*. Вып. 1. С. 68–83.

10. Долгушин П. (1913). Систематический курс алгебры для средних учебных заведений. Киев. 221 с.

11. Друганова О.М. (2006). Суспільно-просвітницька діяльність викладачів вищих навчальних закладів України (XIX – початок XX століття). *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків, ХДАДМ. 1. С. 39–43.

12. Известия (1862). Известия о втором съезде естествоиспытателей в Киеве с 11 июня по 18 июня 1862 года. Киев. 42 с.

13. Караванська М.Ю. (2006). Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. Київ. 19 с.

14. Коцур Н.І. (2011). Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія. Корсунь-Шевченківський. 726 с.

15. Лебединцев К.Ф. (1916). Курс алгебры для средних учебных заведений. Киев. Ч. 1. 250 с.; Ч. 2. 331 с.

16. Левченко І.М. (2017). Соціокультурні та персонологічні виміри діяльності природничих та медичних товариств на теренах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: монографія. Переяслав-Хмельницький. 412 с.

17. Мисько Я.В. (2011). Харківська наукова медична бібліотека. 150 років на службі медичної науки та охорони здоров'я (нариси з історії). Харків, ННМБ України. 386 с.

18. Ньюмен Дж. Г. (2006). Идея университета. Минск, БГУ. 208 с.

19. Ортега-и-Гассет Х. (2005). Миссия университета. Минск, БГУ. 105 с.

20. Павлидис В.Д. (2013). Общеобразовательные реформы и математическое образование в средней школе России в начале ХХ века. Историко-педагогический журнал. 4. С. 97–107.

21. Пасічник Н. (2018а). Йозеф Ланг: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину професора Харківського університету. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 9. С. 4–15.

22. Пасічник Н. (2018б). Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку ХІХ століття у сфері фінансового управління. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, Посвіт. Вип. 6. С. 22–33.

23. Пасічник Н.О. (2015). Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць*. Випуск 13. С. 210–213.

24. Пасічник Н.О. (2016). Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. *Історія науки і біографістика*. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf>

25. Пасічник Н.О. (2018). Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія. Кропивницький, Видавництво «Код». 434 с.

26. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. (2021). Развитие функциональной линии у «Вестнике опытной физики и элементарной математики» (1886–1917 гг.): змістовний та контентний аналіз. *Наукові записки*. Випуск 198. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький, РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. 308 с.

27. Периодическое сочинение (1809). Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. СПб. 22.

28. Посохов С.И. (2008). Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи. *Вопросы образования: ежеквартальный научно-образовательный журнал*. 3. С. 264–275.

29. Посохов С.И. (2011). Университетский город в Российской империи второй половины XVIII первой половины XIX вв. (К вопросу о роли, степени и каналах немецкого культурного влияния). *Диалог со временем*. 36. С. 140–165.

30. Посохов С.И. (2014). Профессорский стиль и качество жизни в университетских городах российской империи первой половины XIX века. *Tractus aevorum: эволюция социокультурных и политических пространств*. № 1. Т.1. 78–96.

31. Посохов С.И. (2015). «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология. *Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории*. Вып. 51. С. 64–93.

32. Приложение (1885). Приложение к протоколам Харьковского медицинского общества за 1885 г. *Труды Харьковского медицинского общества*. Харьков, Вып. 4. 17 с.

33. Протокол (1873). Протоколы заседаний Новороссийского общества естествоиспытателей за 1872 год. *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей*. Одесса. Вып. 4.

34. Протокол (1873а). Протокол 6 очередного собрания от 1 апреля 1872 г. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. Киев. Том 3. Вып. 1.

35. ПСЗ (28). Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21499. 1326 с.
36. ПСЗ (34). Полное собрание законов российской империи. Выпуск 1. Т. 34. № 26827.
37. ПСЗ (39). Полное собрание законов российской империи. Собр. 2. Том XXXIX. № 41040.
38. ПСЗ (8). Полное собрание законов российской империи. Випуск 2, Том 8. Ч.І. № 6670.
39. Рождественский С.В. (1902). Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. СПб., М-во нар. Просвещения. 813 с.
40. Синявська О.О. (2017). Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський лицей у спогадах сучасників / автор-укладач О.О. Синявська. Одеса, Бондаренко М.О. 300 с.
41. Тітова О. (1971). До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX століття. *Український історичний журнал*. 10. 85–91.
42. Указ (1834). Указ Правительствующему сенату об учреждении Киевского университета. *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 1. № 2. С. LCIII – LCV.
43. ЦДІА України. Центральний державний історичний архів України. Ф. 2040. Оп. 1. Д. 99. Л. 21.
44. Шидловський І.В. (2012). Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України. Львів. 112 с.
45. Якоб Л. (1808). О влиянии университетов на образование и благосостояние народа. Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. Харьков.
46. Ясперс К. (2002). Ідея університету [упоряд. М. Зубрицька та ін.]. Львів, 304 с.

REFERENCES

1. Lang Joseph (1811). Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Ob izuchenii yuridicheskikh i politicheskikh nauk (parallel'no na rus. i nem. yaz.), v kn.: Rechi,

proiznesennye v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta, byvshem 30 iyunya 1810g. [*On the study of legal and political sciences (in parallel in Russian and German), in the book: Speeches delivered at the solemn meeting of the Imperial Kharkiv University, which was on June 30*] [in Russian].

2. Bagalej D.I. (2004). Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam). [*A historical experience of the Kharkiv University (on unpublished materials)*]. Part 1. (1802–1815). Selected create: at 6 vol. Harkiv. T.3 [in Russian].

3. Brokgauz F.A., Efron I.A. (1904). Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona [*Encyclopedic Dictionary of F.A. Brockhaus and I.A. Efron*]. T. XXXVII. SPb., Brokgauz-Efron. 448 p. [in Russian]

4. Vladimirskij-Budanov M.F. (1884). Istoriya imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. T. 1. Universitet sv. Vladimira v carstvovanie imperatora Nikolaya Pavlovicha [*History of the St. Vladimir. Imperial University T. 1. University of St. Vladimir during the reign of Emperor Nikolai Pavlovich*]. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir [in Russian].

5. Vladimirskij-Budanov M.F. (1884a). Pyatidesyatiletie universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). Rech', proiznesennaya na yubilejnom akte universiteta [*Fiftieth Anniversary of the University of St. Vladimir (1834–1884). Speech delivered at the anniversary act of the university*]. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir. 60 p. [in Russian]

6. Vystavka ohrany prirody (1913). *Byulleteni Har'kovskogo obshchestva lyubitelej prirody – Bulletins of the Kharkiv Society of Nature Lovers*. Har'kov. 2. 69–90 [in Russian].

7. German Gel'mgol'c (2006). Ob akademicheskoy svobode v nemeckih universitetah [*On academic freedom in German universities*]. *Otechestvennye zapiski – Domestic notes*. 6 (15). <http://www.strana-oz.ru/2003/6/ob-akademicheskoy-svobode-v-nemeckih-universitetah> [in Russian].

8. Grave D. (1915). *Nachala algebrы [Beginnings of algebra]*. Petrograd. 316 p. [in Russian]

9. Gumbol'dt K.V. (2000). O vnutrennej i vneshnej organizacii vysshih nauchnyh zavedenij v Berline [On the internal and external organization of higher scientific institutions in Berlin]. *Sovremennye strategii kul'turologicheskikh issledovanij: Trudy Instituta evropejskikh kul'tur – Modern Strategies of Cultural Studying Proceedings of the Institute of European Cultures*. Vyp. 1. 68–83 [in Russian].

10. Dolgushin P. (1913). *Sistematicheskij kurs algebrы dlya srednih uchebnyh zavedenij [Systematic course of algebra for secondary educational institutions]*. Kyiv. 221 p. [in Russian]

11. Druhanova O.M. (2006). Suspilno-prosvitnytska diialnist vykladachiv vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy (XIX – pochatok XX stolittia) [Social and educational activities of the teachers of higher educational institutions of Ukraine (XIX – early XX century)]. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu – Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports*. Kharkiv, KhDADM. 1. 39–43 [in Ukrainian].

12. Izvestiya (1862). Izvestiya o vtorom s»ezde estestvoispytatelej v Kyivi s 11 iyunya po 18 iyunya 1862 goda [News of the Second Congress of Naturalists in Kyiv from June 11 to June 18]. Kyiv. 42 p. [in Russian]

13. Karavanska M.Yu. (2006). *Pryrodnycho-naukovi z'izdy v istorii ukrainskoi nauky (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Natural-scientific congresses in the history of Ukrainian science (second half of the XIX – beginning of the XX century)]*: author's ref. dis. ... Cand. Hist. Science: 07.00.07. Center for Research of Scientific and Technical Potential and History of Science named after H.M. Dobrova. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian]

14. Kotsur N.I. (2011). Stanovlennia i rozvytok hihienichnoi nauky v Ukraini: shliakh kriz epokhy i sotsialni potriasinnia (druga polovyna XIX – 20-ti rr. XX stolittia: monohrafiia [Formation and development of hygienic science in Ukraine: the way through

epochs and social upheavals (second half of the XIX – 20s of the XX century: monograph]. Korsun-Shevchenkivskiyi. 726 p. [in Ukrainian]

15. Lebedincev K.F. (1916). Kurs algebry dlya srednih uchebnyh zavedenij [*Algebra course for the secondary educational institutions*]. Kyiv. P. 1. 250 s.; P. 2. 331 p. [in Russian]

16. Levchenko I.M. (2017). Sotsiokulturni ta personolohichni vymiry diialnosti pryrodnychykh ta medychnykh tovarystv na terenakh Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: monohrafiia [*Sociocultural and personological dimensions of the activities of natural and medical societies in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century: a monograph*]. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 412 p. [in Ukrainian]

17. Mysko Ya.V. (2011). Kharkivska naukova medychna biblioteka. 150 rokiv na sluzhbi medychnoi nauky ta okhorony zdorov'ia (narysy z istorii) [*Kharkiv Scientific Medical Library. 150 years in the service of medical science and health (essays on history)*]. Kharkiv, NNMB Ukrainy. 386 p. [in Ukrainian]

18. N'yumen Dzh. G. (2006). Ideya universiteta [*The Idea of the university*]. Minsk, BGU. 208 p. [in Russian]

19. Ortega-i-Gasset H. (2005). Missiya universiteta [*The mission of the university*]. Minsk, BGU. 105 p. [in Russian]

20. Pavlidis V.D. (2013). Obsheobrazovatel'nye reformy i matematicheskoe obrazovanie v srednej shkole Rossii v nachale XX veka [*General Educational Reforms and Mathematical Education in Russian Secondary School at the Beginning of the 20th Century*]. *Istoriko-pedagogicheskij zhurnal – Historical and pedagogical journal*. 4. 97–107 [in Russian].

21. Pasichnyk N. (2018a). Yozef Lanh: suchasnyi pohliad na zhyttievyi shliakh ta naukovu spadshchynu profesora Kharkivskoho universytetu [Josef Lang: a modern view of the life and scientific heritage of a professor at Kharkiv University]. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 9. 4–15 [in Ukrainian].

22. Pasichnik N. (2018b). Teoretichni idei ta praktichna diyalnist derzhavnih diyachiv Rosijskoi imperii pochatku HHH stolittya u sferi finansovogo upravlinnya [Theoretical ideas and practical activities of the statesmen of the Russian Empire in the early nineteenth century in the field of financial management]. *Skhidnoievropejskij istorichnij visnik – Eastern European Historical Bulletin*. Drohobich, Posvit. V. 6. 22–33 [in Ukrainian].

23. Pasichnik N.O. (2015). Aktovi promovi vikladachiv finansovo-ekonomichnih disciplin Harkivskogo universitetu yak forma naukovo-prosvitnickoi diyalnosti [The Act speeches of the teachers of financial and economic disciplines of the Kharkiv University as a form of scientific and educational activities]. *Naukovij chasopis NPU imeni M.P. Dragomanova – Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University*. Series 6. Historical sciences: a collection of scientific papers. Issue 13. 210–213 [in Ukrainian].

24. Pasichnik N.O. (2016). Profesor I.I. Patlaievskij: narisi biografii ta naukovogo dorobku [Professor I.I. Patlaievskiy: essays on biography and scientific achievements]. *Istoriya nauki i biografistika – History of science and biography*. 1 [Electronic resource]. – Access mode: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf> [in Ukrainian]

25. Pasichnik N.O. (2018). Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddniprovskij Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittya: Monografiya [*Financial and financial-legal science and education in Dnieper Ukraine in the XIX – early XX century: Monograph*]. Kropivnickij, «Kod» Publishing House. 434 p. [in Ukrainian]

26. Pasichnik N.O., Rizhnyak R.YA. (2021). Rozvitok funkcionalnoi linii u «Vestnike opytnoj fiziki i elementarnej matematiki» (1886–1917 rr.): zmistovnij ta kontentnij analiz [Development of the functional line in the «Bulletin of Experimental Physics and Elementary Mathematics» (1886-1917): content and content analysis]. *Naukovi zapiski – Proceedings*. Issue 198. Series: Pedagogical Sciences. Kropivnickij, RVV CDPU im. V. Vinnichenka. 308 p. [in Ukrainian]

27. Periodicheskoe sochinenie (1809). Periodicheskoe sochinenie ob uspekhah narodnogo prosveshcheniya [*Periodical essay on the successes of public education*]. SPb. 22 [in Russian].

28. Posohov S.I. (2008). Aktovye rechi professorov-inostrancev Har'kovskogo universiteta pervoj chetverti XIX v.: transfer universitetskoj idei [Assembly speeches of the foreign professors of the Kharkiv University in the first quarter of the 19th century: the transfer of the university idea]. *Voprosy obrazovaniya: ezhekvartal'nyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal – Questions of education: a quarterly scientific and educational journal*. 3. 264–275 [in Russian].

29. Posohov S.I. (2011). Universitetskij gorod v Rossijskoj imperii vtoroj poloviny HVIII pervoj poloviny XIX vv. (K voprosu o roli, stepeni i kanalah nemeckogo kul'turnogo vliyaniya) [University city in the Russian Empire in the second half of the 18th and first half of the 19th centuries. (On the question of the role, degree and channels of German cultural influence)]. *Dialog so vremenem – Dialogue with Time*. 36. 140–165 [in Russian].

30. Posohov S.I. (2014). Professorskij stil' i kachestvo zhizni v universitetskih gorodah rossijskoj imperii pervoj poloviny XIX veka [Professorial style and quality of life in the university cities of the Russian Empire in the first half of the 19th century]. *Tractus aevorum: evolyuciya sociokul'turnyh i politicheskikh prostranstv – Tractus aevorum: the evolution of socio-cultural and political spaces*. 1. T.1. 78–96 [in Russian].

31. Posohov S.I. (2015). «Neponyatnyj» vs «neponyatyj» V.N. Karazin: komentarii, remarki, apologiya [«Incomprehensible» vs «misunderstood» V.N. Karazin: comments, remarks, apology]. *Dialog so vremenem: al'manah intellektual'noj istorii – Dialogue with Time: Almanac of Intellectual History*. V. 51. 64–93 [in Russian].

32. Prilozhenie (1885). Prilozhenie k protokolam Har'kovskogo medicinskogo obshchestva za 1885 g. [Supplement to the protocols of the Kharkiv Medical Society for 1885]. *Trudy Har'kovskogo medicinskogo obshchestva – Works of the Kharkiv Medical Society*. Har'kov, V. 4. 17 p. [in Russian]

33. Protokol (1873). Protokoly zasedanij Novorossijskogo obshchestva estestvoispytatelej za 1872 god [Protocols of meetings of the Novorossiysk Society of Naturalists for 1872]. *Zapiski Novorossijskogo obshchestva estestvoispytatelej – Notes of the Novorossiysk Society of Naturalists*. Odessa. V. 4 [in Russian].

34. Protokol (1873a). Protokol 6 ocherednogo sobraniya ot 1 aprelya 1872 g. [Protocol of the 6th regular meeting of April 1, 1872]. *Zapiski Kievskogo obshchestva estestvoispytatelej – Notes of the Novorossiysk Society of Naturalists*. Kiev. T. 3. V. 1 [in Russian].

35. PSZ (28). Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Edition 1. T. XXVIII. № 21499. 1326 [in Russian]

36. 36. PSZ (34). Polnoe sobranie zakonov rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Edition 1. T. 34. № 26827 [in Russian].

37. PSZ (39). Polnoe sobranie zakonov rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Edition. 2. Tom XXXIX. № 41040 [in Russian].

38. PSZ (8). Polnoe sobranie zakonov rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Edition 2, Tom 8. P. 1. № 6670 [in Russian].

39. Rozhdestvenskij S.V. (1902). Istoricheskij obzor deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1802–1902 [Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education, 1802–1902]. SPb., Ministry of Public Education. 813 p. [in Russian]

40. Syniavska O.O. (2017). Kriz pryзму pam'iaty i chasu: Odeskyi Rishelievskiy litsei u spohadakh suchasnykiv / avtor-ukladach O.O. Syniavska [Through the prism of memory and time: Odesa Richelieu Lyceum in the memories of the contemporaries / author-compiler O.O. Syniavska]. Odesa, Bondarenko M.O. 300 p. [in Ukrainian]

41. Titova O. (1971). Do pytannia pro vyshchu zhinochu osvitu na Ukraini v druhii polovyni XIX stolittia [On the issue of higher women's education in Ukraine in the second half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 10. 85–91 [in Ukrainian].

42. Ukaz (1834). Ukaz Pravitel'stvuyushchemu senatu ob uchrezhdenii Kievskogo universiteta [Decree to the Governing Senate on the establishment of Kyiv University]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya – Journal of the Ministry of Public Education*. P. 1. № 2. LCIII – LCV [in Russian].

43. TsDIA Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [*The Central State Historical Archive of Ukraine*]. F. 2040. Op. 1. D. 99. L. 21 [in Ukrainian].

44. Shydlovskiy I.V. (2012). Istoriia muzeinoi spravy ta zoolohichnykh muzeiv universytetiv Ukrainy [*History of museum business and zoological museums of the Ukrainian universities*]. Lviv. 112 p. [in Ukrainian]

45. Yakob L. (1808). O vliyanii universitetov na obrazovanie i blagosostoyanie naroda. Rechi, govorennye v torzhestvennom sobranii imperatorskogo Har'kovskogo universiteta [*On the influence of universities on the education and welfare of the people. Speeches spoken in the solemn meeting of the Imperial Kharkiv University*]. Har'kov [in Russian].

46. Yaspers K. (2002). Ideya universitetu (uporyad. M. Zubric'ka ta in.) [*The idea of the university (arranged by M. Zubrytska and others)*]. L'viv, 304 p. [in Russian]

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються історичні закономірності зародження, фактори впливу, мотиви та основні форми реалізації протягом XIX – початку XX століття першими університетами Наддніпрянської України – вищими школами Харкова, Києва та Одеси – функції служіння суспільству. В ході дослідження було виявлено, що особливості започаткування взаємного впливу та перших ознак співпраці університетів Наддніпрянської України з місцевими громадами та тогочасним суспільством тісно пов'язані з процесом їх створення та з особливостями перших кроків функціонування відповідних закладів вищої освіти.

Дослідження показало, що створення університетів у Харкові та Одесі диктувалося крім різного роду політико-

економічними умовами яскраво вираженими бажаннями місцевих громад та адміністрацій, що були викликані стрімким соціально-економічним розвитком міст та усвідомленням необхідності забезпечення цього розвитку кваліфікованими освіченими кадрами. Рішення ж про створення університету в Києві мало виражений політико-ідеологічний характер і було прийняте після придушення Російською імперією національно-визвольного польського повстання для створення в західній частині імперії навчального закладу з метою протистояння польській освітній традиції.

Разом з тим ми з'ясували, що менеджмент кожного з трьох університетів Наддніпрянської України протягом досліджуваного періоду не виявляв ініціативи у формулюванні чи складанні текстів звернень до суспільства, які давали б пропозиції щодо співробітництва з місцевими громадами. Натомість функція служіння університетів суспільству успішно реалізовувалася завдяки приватній ініціативі професорсько-викладацького складу університетів Харкова, Києва та Одеси у таких формах: а) формування «професорського стилю життя», в основі якого лежав певний «корпоративний етнос»; б) організація актових промов для науковців університетів та місцевої громадськості; в) читання публічних загальнодоступних лекцій; г) організація наукових читань; д) залучення до проведення наукових курсів вчителів та жінок; е) участь у реформуванні шкільної освіти; є) написання підручників для гімназій, училищ та шкіл; ж) організація природоохоронної, музейної та бібліотечної діяльності; з) видання наукових, науково-методичних та науково-популярних періодичних та продовжуваних видань; і) безпосередня участь у підготовці та проведенні соціально-економічних реформ.

Ключові слова: університет, Наддніпрянська Україна, функція служіння суспільству, співробітництво з місцевими громадами, форми реалізації функції служіння суспільству.